

marife

bilimsel birikim

yıl : 1   sayı : 3   kiş 2002

HİLAFET KARŞITI BİR KİŞİ OLARAK ALİ ABDURRAZİK VE KİTABI “eİ-İSLÂM VE USÛLU’L-HUKM” ÜZERİNE BAZI MÛLAHAZALAR

Mehmet Azimli

GİRİŞ

Ali Abdurrazık'ın 1925 yılında yayınladığı "İslâm ve Usulu'l-Hukm" isimli kitabı İslam dünyasında özellikle de Mısır'da büyük bir tartışma meydana getirmiştir. Halifeliğin kaldırılmasının hemen akabinde meydana gelen bu tartışma sonraki yıllarda da uzun süre devam etmiştir. Ezher uleması, kendisi de bir Ezher'li olan Ali Abdurrazık ve kitabına sert bir şekilde cevap verip, yazarı Ezher'den atarak, alimlik yetkisini elinden almıştır. Bu da tartışmaların daha da alevlenmesine ve uluslararası boyut kazanmasına sebep olmuştur. Çalışmamızda yazarın hayatı ve kitabı hakkındaki tartışmalardan bahsettikten sonra kitabını kısaca değerlendirmeye çalışacağız.

A. ALİ ABDURRAZİK:

Mısır'ın Said bölgesindeki Minye kasabasında köklü bir ailenin çocuğu olarak H.1300/M. 1888 yılında doğan Ali Abdurrazık, Kur'an-ı ezberledikten sonra 10 yaşındayken Ezher Üniversitesi'ne intisab etmiş ve ilk öğrenimine başlamıştır. O dönemde Abduh Ezher'de ders veriyordu. Abduh aynı zamanda Ali Abdurrazık'ın babasının da arkadaşlarındandı. Bu durum Ali Abdurrazık'ın daha sonra Mısır'ın bir çok tanınmış alimiyle tanışmasına vesile olacaktır. Orta ve yüksek öğrenimini de Ezher'de tamamlayan Abdurrazık, bunun yanında batı tarzı bir eğitim almak için yeni kurulan Mısır(Kahire) üniversitesine de devam etmiştir. Buradaki yabancı hocaların derslerine, bu cümleden olarak Nallino'un edebiyat derslerine, Santillana'nın tarih derslerine katılmıştır.²

* Yrd. Doç. Dr. , Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi. mehmetazimli@hotmail.com

¹ Ali Abdurrazık, *İslam ve Usulu'l-Hukm*, Beyrut. 1972

² İnyet Hamit, *Arap Siyasi Düşüncesinin Seyri*, çev:Hicabi Kırılgaç, İst. 1991, 202

Abdurrâzık öğrenimini tamamladıktan ve Ezher'de bir müddet tarih dersleri okuttuktan sonra 1912 yılında İngiltere'ye gitti ve Oxford Üniversitesi'nde iktisat ve siyaset bilimleri alanında çalıştı. Fakat I. Dünya Savaşı'nın başlaması üzerine öğrenimini yarıda bırakarak Mısır'a dönmek zorunda kaldı. 1915 yılında Mansura mahkemesi kadılığına getirildi. Kitabının yayınlanmasına kadar da bu görevde kaldı. ³Bu görev sırasında İslam'da yargı tarihi konusunda yoğun düşünme fırsatı bulan yazarın kitabı bir ölçüde bu araştırmanın bir ürünüdür.

Yazarın "İslam ve Usulu'l-Hukm" adlı kitabını yayınladığı 1920'li yıllarda I. Dünya Savaşı'nın bitimiyle İslam dünyasının büyük bölümü batılı sömürgeciler tarafından ele geçirilmiş ve İslam dünyasının her tarafına kan, gözyaşı, ihanet hakim olmuştu.

İşte tam bu dönemde 3 mart 1924 tarihinde hilafetin de ilga edilmesiyle İslam dünyası tamamen başsız kalmış, bu da Müslümanları hilafet konusunda tamamen duygusallığa itmmişti. 1920'lerde Mısır'da ve Ebu'l-Kelam Azad başkanlığında Hindistan'da başlayan hilafet tartışmaları, hilafetin kaldırılmasıyla birlikte hilafet kurumunun yapılanmaya başladığı dönemden bu tarafa en yüksek seviyeye çıkmıştı. Hindistan'daki Hilafet hareketi, hilafetin yeniden tesisi için sesini yükseltirken, Mısır'da el-Menar dergisi çerçevesinde hararetli tartışmalar oluyordu.⁴

Bu arada İslam dünyasında siyasî, sosyal, iktisadî ve düşünce planında yoğun bir çöküş ve çözülme yaşıyordu. Savaşta mağlup olan Müslümanlar, bütün teknolojisi ve siyasî ideolojisi ile İslam dünyasını sömürgeleştirmeye başlayan Avrupa ile karşı karşıya kalmışlardı. Benzer olumsuzluklara rağmen bu kötü şartlardan kurtulmayı düşünen Müslümanlar, yoğun çabalar sarfediyorlardı. İslam'ın kendisi kadar eski sayılan hilafet müessesesini tekrar başka topraklarda diriltmek adına çeşitli çalışmalar ve kongreler tertip etmeye çalışıyorlar, İslam dünyasını bu karışıklıktan kurtarmanın yollarına kafa yoruyorlardı.

Bu yoğun çabaların somut bir sonuç vermemesi, Batı'nın İslam dünyasındaki baskılarının ve sömürgeleştirmesinin artması, İslam dünyasında her alanda çöküşün ilerlemesi, Müslümanların gözünde hilafeti iyice kutsallaştırmış ve ulaşılmaması gereken ideal bir konum noktasına getirmişti. Birkaç istisna dışında İslam dünyası bu konuda adeta bir fikir birliğindeydi ve Hilafet konusunda iyice duygusal hale gelmişti.

İşte tam bu duygusal ortamda Abdurrâzık'ın yazdığı kitap İslam dünyası üzerinde büyük bir sarsıntı meydana getirmiştir. Bunu yapan da klasik bir gelenekten gelen Ezher'li bir alimdi. Bu olay hilafetin kaldırılmasından sonra, çok cüretkarca olan ilk radikal yönelimdi.⁵ Yazarın kitabındaki hilafetin İslamî uygulamada hiçbir mesnedinin olmadığı iddiası, özellikle dinî çevrelerde büyük bir fırtına kopardı. Yazar, kitabını özetle iki temel teze dayandırıyordu. Birincisi geleneksel hilafet sistemi ne zorunludur, ne de şeriate dayalıdır. İkincisi İslam her ne şekilde olursa olsun hiçbir siyasî ilke ortaya koymamıştır.⁶

Kitabın yayınlanmasıyla birlikte yazar, İslam dünyasında belki de o zamana kadar hiçbir müellifin karşılaşmadığı bir tepkiyle karşılaştı. Klasik Ehl-i sünnet ulemasının hakare-

³ Görmez Mehmet, *İslam Dünyasında Laiklik Tartışmasını Başlatan Bir Kitap ve Bu Kitabın Serencamı*, İslami Araştırmalar, sayı 3-4 c. 8 Ank. 1995, 224

⁴ el-Efendi, Abdülvehhab, *Nasıl Bir Devlet*, çev. Hasan T. Kösebalaban İst. 1994, 61

⁵ Ced'an Fehmi, *İslami Yönetim Tartışmaları*, çev. Mehmet Yolcu İst. 1989, 11

⁶ el-Efendi, 63

te varan saldırıları sonucu birkaç ay geçmeden Ezher diploması iptal edilerek, alimlik sıfatı elinden alındı.

Karşılaştığı sert tepkiler sonucu Abdurrazık, susmayı yeğlemek zorunda kalmıştır. Kendisi yerine, fikirlerini reddedenlerle, onu savunanlar tartışmışlardır. 1967 yılındaki ölümüne kadar da bu tartışmaların içine fiilen girmemiştir.

Ezher'den atılmasından sonra İngiltere'ye dönüp yarıda kalan tahsilini tamamlayan Abdurrazık, birkaç yıl sonra hukuk diplomasıyla Mısır'a dönmüştür. Bir müddet avukatlık yaptıktan sonra seçimlere girerek milletvekili olmuştur. Tarihin bir cilvesi sonucu 1948-1949 yıllarında kendisini kadılık görevinden ihraç eden Ezher'den sorumlu Evkaf bakanlığına getirilmiş ve Ezher onun idaresine verilmiştir. Bu dönemde Ezher şeyhi Meraği, bazı alimlerin isteği üzerine Abdurrazık'a iade-i itibar sağlamıştır.

Bazı görüşlere göre ise yazarın son günlerinde, kitabında yazdığı fikirlerden pişmanlık duyduğu belirtilmektedir.⁷

Abdurrazık için, İslam dünyasında bir buhran döneminde ortaya çıkmış en tartışmacı teorisyendi diyebiliriz. İlginç olan onun Ezher mezunu ve klasik bir gelenekten gelmesine karşın, gerek Ezher ve gerekse Reşid Rıza gibi reformcu kabul edilen ulema tarafından eleştirilmesiydi.

Abdurrazık'ın kitabı küçük bir risale olmasına rağmen İslam tarihinin en büyük tartışmalarına sebep olmuştur. Kitap muhtevastan çok, serüveni ile meşhur olmuştur. Şimdi bu kitap sebebiyle ortaya çıkan tepkiler ve sonuçlarını incelemeye çalışalım.

B. ALİ ABDURRAZİK'İN KİTABININ SERÜVENİ

Abdurrazık'ın kitabına tepkiler öyle yoğun olmuştur ki bunu anlatmak için M. Ammara şöyle demektedir: "Matbaa ülkelere girdiğinden bu yana basılan hiçbir kitap böylesine bir tartışma, kargaşa ve saldırı çıkarmamıştır."⁸

O dönemdeki kargaşayı göstermesi açısından kitap ve yazarı hakkındaki manşetlere göz attığımızda şunları görüyoruz: "Yangın çıkaran bir kitap.", "Yaktığı ateş şimdiki kadar sönmemiş bir kitap.", "Büyük kriz başlıyor!", "Alim sultana karşı.", "Küfürle suçlanan alime büyük sorgulama."⁹

Abdurrazık'ın kitabı yayınlanır yayınlanmaz, Mısır alimleri ona sertçe saldırdılar, onu Tanrı tanımaz ve İslam düşmanı olarak nitelediler. Bu eski geleneğin bekçileri ona ve kitabına, Maverdi, Gazali ve İbn Cema'a gibi büyüklerin sunnî mezhebinin rükünleri haline getirdikleri inançların temelini alt üst ettiği için çok gürültülü, fakat ilmi açıdan pek içeriği olmayan bir üslupla saldırdılar. Ona karşı gösterilen tepki çok şiddetliydi.¹⁰

Şeyh Muhammed Bahî (bu alim Abdurrazık'ı Ezher'den ihraç eden alimler arasında bulunuyordu)¹¹ Abdurrazık'ın görüşlerine karşı yazdığı reddiyesinde, onun Dört Raşit Halife'nin sistemlerinin eskimiş olduğunu ve şu anda insanın kafasından ürettiklerinin ondan

⁷ Görmez, 226

⁸ Muhammed Ammara, *el-İslam ve Usulu'l-Hukm li Ali Abdurrazık*, Beyrut 1972, 5

⁹ Muhammed Mescidi Camii, *Ef'li Sünnet ve Şiada Siyasi Düşüncenin Temelleri*, çev. Malik Eşter, İst. 1995, 205

¹⁰ Nevin A. Mustafa, *İslam Siyasi Düşüncesinde Muhalafet* çev. Vecdi Akyüz, İst. 1990, 324

¹¹ Ced'an, 22

daha iyi olduğu iddiasında bulunduğunu halbuki Peygamberin kurumlarının ilahi nurdan feyiz aldığı için olumsuzlanamayacağını belirtmiştir.¹²

řeyh Bahit, yazdığı sert reddiyelerinde Abdurrazık'ın dűřüncelerini tam bir şekilde reddedememiş; nitekim halifenin gűcünü ümmetten alması konusunda ayrıca özgűrlükçü istişareye dayalı bir yönetim biçimi konusunda Abdurrazık'tan farklı şeyler söyleyememiş,¹³ üstelik yazarın bütün referanslarını da görmezden gelerek yukarıdaki paragrafta aktardığımız görüşleriyle kitabın muhtevasını basite indirgemiştir.

Menar dergisi çerçevesinde kitaba reddiyeler yazan Reşit Rıza ise, kitaba ağır eleştirmeler yöneltmiştir. Bu görüşlerin İslam'ın binasını yıkmaya, nesillerini saptırmaya yönelik olduğunu belirtmiştir. Reşit Rıza bununla da yetinmeyerek Ezher'i göreve çağırıp, Ezher'in susmaması gerektiğini, aksi taktirde bunun acizlik sayılacağını belirtmiştir.¹⁴

Zaten Abdurrazık da eserinin ilk bölümünde Reşit Rıza'nın el-Hilafe kitabındaki görüşlerini eleştirmişti.¹⁵ Reşit Rıza, Abdurrazık'ın tersine daha çok klasik sünni görüşü ortaya koyan fikirleri kitabında serdetmişti.¹⁶

Abdurrazık'ın kitabının yayınlanmasından sonra birkaç ay geçmeden Ezher harekete geçti. Kitap, 1925 Nisanında yayınlanmıştı. Ezher'de yapılan 29 Haziran 1925'teki ilk mahkemede 7 maddelik şu karar alındı:

"Yazar kitabında;

1. İslam şeriatının sadece ruhani olduğu, dünya işleri ve hükümlerinin uygulamasına yönelik bir özelliğe sahip olmadığı,
2. Hz. Peygamber'in dine davet için değil, krallık için mücadeleye ettiği,
3. Hz. Peygamber dönemi idari sisteminin kopuk, karışık, anlaşılmaz ve hayrete mucib olduğu,
4. Hz. Peygamber'in görevinin hüküm ve icra olmadığı, sadece tebliğ olduğu,
5. Din ve dünya işlerini idare edecek bir devlet başkanının gerekliliği konusunda sa-habe icma'ının inkar edildiği,
6. Yargı kurumunun şerf bir görevi olmadığı,
7. Hz. Ebubekir ve Raşit halifelerin devletlerinin, dinî bir devlet olmadığı, iddialarında bulunmaktadır.¹⁷"

Yazara yapılan bu suçlamalardan sonra 5 Ağustos'ta düzenlenen ikinci celsede Abdurrazık'ın savunması istenmiş, 12 Ağustos'taki celsede ise savunması dinlenilip, karara varılmıştır. Daha sonra kitaplaştırılan bu celselerdeki konuşma ve tartişmalar çok ilginçtir. Mesela; Abdurrazık kendini savunmak için Ezher şeyhlerinin önüne geldiğinde selam verdiği zaman selamı alınmamış, savunmasını bile tam yapamadan, yazara çok sert karşılıklar verilerek sonuç ilan edilmiştir.¹⁸

Ezher uleması biraz da Reşit Rıza gibi alimlerin kışkırtmalarıyla kitaba ve yazara karşı çok önyargılı bir şekilde davranmıştır. Misal olarak yukarıdaki 7 maddede ithamların açılımı

¹²Ammara, 17

¹³Bkz. Ammara, 123

¹⁴Reřit Rıza, *el-Hilafe*, Kahire 1988, 10

¹⁵Abdurrazık, 28

¹⁶Reřit Rıza, 15

¹⁷Ammara, 73

¹⁸Ammara, 56, 57

sadedinde yayınladıkları reddiyede; Abdurrazık'ın kitabına Bolşevizm'e yaptığı nötr bir göndermeyi¹⁹ onun komünist inançlarını savunduğuna delil olarak gösterecek kadar önyargılı davranmışlardır²⁰. Ayrıca kitabını la-dini, bir ilhad ve zındıklık kitabı olarak değerlendirmişlerdir.²¹

Bu ithamlara ve savunma sırasındaki terslemelere rağmen Abdurrazık, konuların en güzel ilmi münakaşa ve tartışma ile halledilebileceğini, hiçbir kanun, adalet ve din özgürlüğünün bu hakkı insanın elinden alamayacağını belirtmiştir.²²

Nihayet Ezher uleması 12 Ağustos 1925'te verdiği kararla Ezher'i, ulemanın saygınlığına yönelik hareketleri cezalandırmaya yetkili kılan 1911 tarih ve 10 sayılı kanuna dayanarak; Abdurrazık'ın Ezher diplomasını, yargı görevini elinden almış ve ulema zümresinden ihraç etmiştir.²³

İşte tam bu noktada işler daha da karışmıştır. Olayın bundan sonraki safhası Mısır'da siyasi buhrana sebep olmuştur. Ezher, alimler zümresinden ihraç edilen Abdurrazık'ın durumunu Adalet Bakanlığı'na bildirmiş, bunun üzerine Adalet Bakanlığı Abdurrazık'ı Mansura kadılığından almıştır. Fakat bu azledilme bakanlar kuruluna geldiğinde problem olmuştur. Çünkü o zamanki Mısır hükümetinin üyeleri arasında üç liberal bakan bulunmaktadır. Bunlar bu azledilme kararını imzalamamışlardır. Bu da Mısır'da siyasi buhran meydana getirmiştir. Nihayet Başvekil Ziver Paşa, Kral Fuad'la da görüşerek, karara itiraz eden Adalet Bakanı Abdülaziz Paşa'yı görevden aldırınca kararı imzalamayan diğer bakanlar da istifa edeceklerdir. Böylece Abdurrazık'ın görevden azli gerçekleşmiş olacaktır.²⁴

1925'lerdeki sünni dünyanın son derece gergin atmosferi ertesinde ve sömürgeciliğin İslam aleminin her tarafını ele geçirdiği, büyük bir zilletin içine düştüğü, ihanet ve entrikaların birbirini izlediği ve bütün Müslümanların birleştirici bir sembol olarak gördükleri hilafetin ilgası üzerine bütün Müslümanların tesbih taneleri gibi dağıldıkları bir dönemde bu tepkiler belki anlaşılabilir şeylerdi.

Acı olan şudur ki, daha sonraları ihtirasların sakinleştiği dönemde daha ölçülü kararlara imkan verecek açılımlar bir türlü sağlanamadı ve kitabı boykot devam etti. Aslında İslam dünyasında kitaba cevap verecek insanlar yok değildi. Sadece tarihteki uygulamaları göstererek bile Abdurrazık'ın fikirleri reddedilebilirdi. Fakat geleneksel sünni tepkinin, yazarı işinden edecek boyutlara kadar uzanması bütün bunları engelledi.

Daha da acısı bu gelenekçi tepkinin, ilk dönemlerde ve sonraları kitabın içeriğinden çok, yazarın şahsiyetine saldırmaya kadar gitmesidir.

Komple teorilere düşkün olanlara göre yazar bu kitabı Osmanlıya saldırmak ve sömürgecilere hizmet için yazmıştır.²⁵ Yine yazar Thomas Arnold ve L. Massignon'un yetiştirdiği bir misyoner maşası olarak onlara vekaleten bunu yapmıştır.²⁶ Yahut Kral Fuad'ın hali-

¹⁹ Abdurrazık , 135

²⁰ Ammara ,89

²¹ Ammara , 17

²² Ammara, 60

²³ Ammara, 22

²⁴ Abdurrazık, *İslamda İktidarın Temelleri*, Çev. Ö. Rıza Doğrul, İst. 1995, 18

²⁵ Z. Rayyis, *en-Nezeriyyutu-Siyasiyyeti'l-İslamiyye*, Kahire 1979, 7

²⁶ İslamoğlu Mustafa, *İslami Hareket Anadolu*, İst. 1991, II, 137, 183, 379

felik ilanını engellemek için yazmıştır.²⁷ Ya da Türkiye'deki devrimleri desteklemek için bu kitabı kaleme almıştır.²⁸

Kitabın içeriğini incelemeyen yazarına yapılan bu büyük tepkinin gayet doğal karşılanabileceğini, çünkü yazarın icma'ın tersine hareket ettiğini ve bu fikirleri ilk defa iddia eden biri olduğunu söylemek²⁹ tepkiselcilerin nasıl bir zihin yapısı içinde olduğunu göstermesi açısından önemlidir. Kaldı ki tarihte bu fikirleri ilk defa Abdurrazık söylemediği gibi,³⁰ hiçbir zaman da (varolduğu şüpheli olan) icma'a uymamanın büyük bir cürüm gibi aktarılması da yanlıştır.

Abdurrazık'ın, İslam düşmanı ve İslam'ın değerlerine saldıran misyonerlerin propaganda yazarı olduğunu iddia etmekle³¹ve kitabındaki iddiaların saçma olduğunu söylemekle³² ne kitaptaki bilgiler çürütülebilir ne de bu ilmi bir yoldur. Zaten bu duygularla fevri hareketler içine giren tepkiselcilerin yapmaya çalıştıkları Hilafet Kongresi de hiç bir şey ortaya koymadan dağılmıştır.³³

Abdurrazık'a cevap vermek adına yola çıkan Ziyâuddin er-Rayyis³⁴, kitaba reddiyeler yazdığı eserinde, yazar hakkında "edepsiz" gibi sözler sarfederek ne kadar önyargılı olduğunu ortaya koymuştur.³⁵ Üstelik ona cevap vermek isterken mübalağalı yaklaşımlarıyla 1924'e kadarki hilafeti de meşrulaştırmaktadır.³⁶ Bir örnekle açıklarsak; Abdurrazık'ın yönetim sistemlerini nötr bir gönderme ile sıralamasına³⁷ "İslam da bunların hepsi nasıl olabilir" gibi konuyu hiç de anlamadan önyargıyla tenkide girişmesi³⁸ yazara yöneltilen görünürdeki en ciddi tenkitlerin bile, ne kadar tarafgir olduğunu ortaya koymaktadır. Zaten yalan yanlış bilgiler aktararak bu tenkitleri yapan söz konusu tenkitçi, komplocu bir tavır takınmış, ayrıca kendi kitabını ilk siyaset-bilim kitabı diye ileri sürerek ne kadar bilimsel (!) olduğunu ortaya koymuştur.³⁹

Bu arada bir kısım bilginler onu savunmaya çalışsalar da⁴⁰ bu konudaki tepkinin büyük gürültüsü arasında bunlar kayboldu. Kitaba daha bir çok reddiyeler yazıldığı gibi kitabın bir çok yaptırımlara maruz kaldı.⁴¹ Yazılan reddiyeler Mısır'ın sınırlarını aştı⁴² Aktardığımız

²⁷Görmez, 224

²⁸Mustafa Sabri Efendi, *Mevkifi'l- Aklı ve'l-İlim ve'l- Alim*, Beyrut Trz. IV, 360

²⁹İslamoğlu II, 18. Rayyis . 152

³⁰Bkz. İnan Ahmet, *Çağdaş Egemenlik Teorisi ile Kuran Hakimiyet Kavramının Karşılaştırılması*, Ank. 1999, 210

³¹ Mustafa Sabri Efendi . IV, 376

³²Rayyis . 159

³³İslamoğlu , II, 184

³⁴ Z. Rayyis'in, Abdurrazık'a reddiye için yazdığı bir diğer eseri; *İslam ve'l- Hilafet fi'l- Asri'l-Hadis*, Kahire 1977

³⁵ Rayyis, 159

³⁶ Binder Leonid, *Liberal İslam*, çev. Yusuf Kaplan, Kayseri, 1996, 248

³⁷ Abdurrazık, 135

³⁸ Rayyis, 371

³⁹ Binder, 241

⁴⁰ Ced'an, 67, Muhammed Mescidi Camii, 206

⁴¹ Ammara, 196

⁴² Ced'an, 9

tenkitlerin dışında, Ezher şeyhi Muhammed Hıdr Hüseyin⁴³, Tunus müftüsü Tahir b. Âşûr⁴⁴, Mustafa Hilmi⁴⁵ gibi alimlerin de kitaba reddiyeler yazdığını biliyoruz.⁴⁶

Her ne kadar kitap ve yazarı boykot edilerek dışlansa da İslam dünyasında başlattıkları etki ve tartışma hala devam etmektedir. O dönemde Kuzey Afrika da etkili bir düşünür olan İbn Badis'in bu etkiyle buna benzer fikirleri dile getirdiğini görüyoruz.⁴⁷

Mısır açısından kitap o günlerdeki Mısır kralı Fuat'ın halifelik hayallerini bitirmekle birlikte⁴⁸ Abdurrazık'a yapılan sert tepkiden dolayı bir çok fikir adamının korkmasına, fikri hareketin ölmesine, ilim adamlarının yeni fikirler ortaya atmaktan korkmalarına sebep oldu. Böylece fikri açıdan bir durgunluk dönemi başladı.⁴⁹ Artık ilmî düşünceye korku egemen oldu.

Kitabın Türkçe'ye çevirisi, Mısır'da yayınlanmasından hemen iki yıl sonra 1927'de Ö. Rıza Doğrul tarafından yapılmış ve "İslamiyet ve Hükümet" adıyla basılmıştır. Bu tarihten yaklaşık 70 yıl sonra 1995'te aynı çeviri tekrar "İslamda İktidarın Temelleri" adı altında yayınlanmıştır. Fakat maalesef mütercim çeviride orijinale sadık kalmamış, kitap üzerinde bir çok tasarruf da bulunmuş, bir çok yerleri de atlamıştır. Misal verecek olursak; Abdurrazık modern sistemleri sayarken Bolşeviklikten bahsetmektedir. Fakat mütercim belki de o dönemdeki Komünizme olan tepkiden çekindiğinden çeviride bu ifadeler bulunmamaktadır. Yine Abdurrazık aynı bölümdeki 14 numaralı paragrafta Zuhuf ve Maide surelerinden 4 tane ayet nakletmektedir.⁵⁰ Mütercim bunları çevirisine almamıştır.⁵¹

Abdurrazık'ın pek de akademik özelliği olmayan bu küçük kitabını bu kadar kavga ve gürültülü bir ortamda tartışmak ve meseleyi siyasi buhranlara kadar götürmektense, kitabın içerdiği fikirler, ilmi delillerle, bilimsel verilerle çürütülebilirdi. Yazarın düşünse! derinliği o kadar olmasa da tanınmışlığı çok ilerdedir.⁵² Bu da ona yapılan aşırı fanatik saldırılardan ileri gelmektedir. Halbuki Abdurrazık yerine bu görüşleri bir müsteşrik bile ileri sürseydi ona da karşı çıkmak gerekiyorsa sakın bir üslupla karşı çıkmak gerekirdi. Bilimsel ahlak ve edeb bunu gerektirmektedir.

Meselenin bu boyutlara gelmesinde Abdurrazık'ın tezlerini karışık ve bir o kadar da kışkırtıcı bir dille sunmasının da etkisi büyüktür.⁵³ Belki de kitap bu üslupla sunulmasaydı İslam dünyası tarafından farklı bir şekilde algılanabilir ve görüşleri etkili sonuçlara dönüşebilirdi.

Fakat o yönetim tartışmasında en yüksek noktayı işaret etmekle birlikte tartışmanın bir sonuca ya da karşıt görüşlerin senteze ulaşması yolundaki bütün ümitleri boşa çıkaran gürültülü bir geleneksel tepkiye neden olmuştur.

⁴³ M. Hıdr Hüseyin, *Nakdii Kitabî'l İslam ve Usulî'l-Hukm*, Kahire, 1925

⁴⁴ Tahir b. Aşur, *Nakdu'l-İlm li Kitabî'l- İslam veUsulî'l-Hukm*, Kahire, 1925

⁴⁵ Mustafa Hilmi, *Nizamü'l-Hilafe fi Fikri'l-İslami*, Kahire, 1977

⁴⁶ Görmez, 226

⁴⁷ Ced'an, 196

⁴⁸ Ammara, 41

⁴⁹ el-Efendi, 64

⁵⁰ Abdurrazık, 134, 135

⁵¹ Abdurrazık, *İslamda İktidarın Temelleri*, 52

⁵² M. Mescidi Camii, 161

⁵³ el-Efendi, 64

Yazara yapılan haksız eleştirilere katılmadığımızı belirttikten sonra şunu da ifade edelim ki yazarın yaşadığı belde krallıkla idare edilirken, üstelik İngiliz sömürgesi iken, bu iki İslam dışı güce ait bir tek cümle yazmayan yazarın, o dönemde konjektür gereği İslam birliğinin sembolü haline gelen bir kuruma birilerinin yaptığı yanlışlardan dolayı suçlu bularak yüklenmesi ibretamiz olmakla birlikte bu sonuçların meydana geleceğinin ön habercisiydi.

Yazarın kitabının aynı dönemde Türkiye’de yayınlanan Seyit Beyin "Hilafetin Mahiyeti Şeriyyesi" adlı kitaptan-ki bu kitabın Arapça çevirisi Abdurrazık’ın baş kaynakları arasındadır-daha fazla şöhret bulması Seyit Beyin saltanata dönüşen hilafeti eleştirip Dört Halife dönemindeki hilafetin gerçek bir yönetim tarzı olduğunu savunurken⁵⁴ Abdurrazık’ın ise daha çok İslam’ın sekülerleşmesi gerektiğini dile getirmesinden dolayıdır.

Bu noktadan sonra kitabın içeriğinin incelenmesine geçebiliriz . Burada kitabın içeriğini tamamen teker teker ele almak istemiyoruz. Bu bir tez konusu olacak kadar büyük bir tartışmayı gerektirir. Biz burada öne çıkan bazı önemli anekdotları verip kitabın bir anlamda olumlu olumsuz yönlerini tanıtmaya çalışacağız.

C. el-İSLAM VE USULU’L-HUKM:

Yazar kitabını üç ana bölümde incelemiştir. Bu bölümler kendi ifadesi ile "Hilafet ve İslam" "Hükümet ve İslam" "Tarihte Hükümet ve Hilafet" adlı bölümlerden oluşmaktadır. Bölümlere her ne kadar bu başlıklar atılmışsa da yazar kitapta bu başlıklara riayet etmemiştir. Örneğin;son bölümdeki başlığın içeriği adeta ilk bölümde anlatılmıştır.⁵⁵

Kitabı dikkatle okuyan bir okuyucu çok düzensiz, hangi bilginin nerede geleceği belli olmayan, neyin anlatıldığı tam anlaşılamayan bir kitap üslubuyla karşılaşır. Yazar kitabında hiçbir şekilde akademik bir teknik kullanmamış, hemen hemen hiçbir referansı tam olarak vermemiştir. Kitap adeta bir gazeteci üslubuyla çala kalem yazılmış, düzensiz fikirler yığını şeklinde oluşturulmuştur. Belki de kitabın en büyük problemi anlaşılma sorunudur diyebiliriz. Bundan dolayı ortaya koyduğu bir fikir, vardığı bir sonuç belli olmamaktadır. Bir de bunlara yazarın kışkırtıcı bir üslup kullanması eklenince kitap için "problem yumağı bir kitap" diyebiliriz.

Yazar kitabına hilafeti tanımlamakla başlar ve hilafetin güç dayanaklarını sorgular. Halifenin güç kaynaklarını sorgularken verdiği örnekleri genelde saltanat döneminin kötü örneklerinden seçmiştir⁵⁶ Yazarın eser boyunca yaptığı en büyük yanlışlardan biri saltanatın kötü örneklerinden yola çıkarak hilafeti suçlamasıdır. Yani saltanat dönemlerinin kötü örneklerini vererek suçunu hilafet kurumuna çıkartmaktadır. Tarihteki saltanatın zulmünü anlatarak İslam’ın yönetim konusundaki hükmünün bu olduğunu savunmak kadar yanlış bir şey olamaz.

Halbuki yazarın halifenin güç dayanaklarını sorgulaması kadar doğal bir şey yoktur. Elbette güç dayanakları sorgulanmalı ki hilafet mi yoksa zorba bir yönetim sistemi mi olduğuna karar verilmelidir.

Yazar halifenin atanması konusunda haklı olarak şunu iddia eder: "Kur’an’da Fatiha’dan Nas’a kadar dinle ilgili her şey izah edilmiştir fakat hilafet kesinlikle söz konusu

⁵⁴ Seyit bey, *Hilafetin Mahiyeti Şeriyyesi*, TBMM. mat. Ank. 1340, 1. 26

⁵⁵ Abdurrazık, 113vd

⁵⁶ Abdurrazık, 118

edilmemiştir.⁵⁷ Bu doğrudur. Fakat buradan hareketle İslam'da bir yönetim biçimi olmadığını çıkarmak yazarın bir diğer hatasıdır. Bir kurumun İslamî olup olmaması için bu kurumun dayandığı temellerin İslamî olup olmadığına bakmak gerekir. İslam'ın koyduğu ana ilkeler çerçevesinde ortaya konulan bir kurum, İslam'ı referans alarak ortaya konulmuş demektir. Yoksa böyle bir kurum için mutlaka nass aramanın bir anlamı yoktur.

Yazar, yönetim konusundaki hadislerin de içeriğinin boşaltılarak anlamlarının değiştirildiğini belirttikten sonra bu konuda getirilen delillere karşı çok anlaşılabilir bir yorumla: "Fakirlere yardım etmeyi İslam'ın emretmiştir fakat bunun için mutlaka fakir aramak mı gerekir?"⁵⁸ diye sorar. Buradan da yola çıkarak yönetimden söz eden nasslar'dan mutlaka bir yönetim kurmak gerekmez sonucuna varır. Benzer akıl yürütmeleri Kur'anda ki boşanma, borçlar konusundaki emirler için de geçerli olduğunu belirterek yapar.⁵⁹ Öncelikle şunu belirtelim ki gerek fakirlik gerek boşanma ve borçlanma konuları, tarihsel bir gerçektir. Tarihin her döneminde bu konular olmuştur. İslam'da bu olaylarla ilgili hükümler koymuştur. Bu anlamda yazarın böyle bir akıl yürütmesini anlamak mümkün değildir.

Yazar sultanların zulmünden dolayı siyaset ilminin gelişmediği, her dönemde halifelerin katledildiği gibi doğru önermelerden yola çıkarak, tarihte hilafet konusunda İcma'ın olmadığını savunur. Hilafette İcma'ın olmadığı konusunda bir kısım Haricileri ve Şia'yı delil alarak İcma'ın gerçekleşmediğini belirtirken, şu nüansı gözünden kaçırmaktadır; tarihte hilafete muhalefet edenlerin çoğu hilafet kurumunu inkar etmemişlerdir. Mevcuda itiraz ile hilafeti ele geçirmeye çalışmışlardır. Bu anlamda mevcut halifeye isyan edenleri hilafeti inkar edenler olarak tanıtmak yanlıştır.

Bu anlamda hilafete karşı ayaklanmaları delil olarak yapılan bir itiraz tutarsızdır. Aynı tutarsızlık yazarın tarih boyunca Sükutî İcma'ın oluştuğunu, kan ve kafatasları üzerinde zorla biat alındığını, biat etmeyenlerin kılıçla tehdit edildiğini, bunun Irak'ın başına İngilizler'in geçirdiği kukla lider Faysal'ın liderliğine benzediğini belirterek Muaviye'nin oğlu Yezid'e aldığı biati bu konuda misal verir.⁶⁰

Şunu hemen belirtelim ki Abdurrazık'ın verdiği misaller doğrudur. Hatta biz tarihimizden daha acı, daha kötü örnekler verebiliriz. Ama buradan yola çıkarak bu kurumu inkar etmek, yönetim konusunda icma oluşmadığını iddia etmek kanaatimizce mümkün değildir. Şunu belirtmek gerekir: Bu suskunluk içinde olanları, hilafeti inkar edenler şeklinde algılamak oldukça yanlış bir düşünce olduğu kanaatindeyiz.

Yazar gerçekten İslam'da bir yönetim biçimi olmadığı konusunda, bütün delilleri kendine göre adeta çarpıtmıştır. Satırları arasında tenakuzlara düşmüştür. Bir örnek versek Yazar kitabını genelde İslam da yönetim biçimi yoktur tezi üzerine kurarken bir yerde Müslümanların başına işlerini görececek bir başkanın gerekliliğinden bahsetmektedir.⁶¹ Zaten İslam siyaset bilimcileri, genelde hilafetle saltanat dönemini birbirinden ayırmışlardır. Yazar bu sözlerinden hemen sonraki paragrafta ise hilafet adı verilen bu müesseseyi reddetmektedir. Zaten yazarın Ezher'deki savunması dikkatle takip edildiğinde nasıl bir zihni karmaşa içinde olduğu görülmektedir.⁶²

⁵⁷ Abdurrazık, 117

⁵⁸ Abdurrazık, 125

⁵⁹ Abdurrazık, 126

⁶⁰ Abdurrazık, 131

⁶¹ Abdurrazık, 135

⁶² Bkz. Ammara, 57vd

Yazar hilafet kurumunun dinsel açıdan değil, siyaset açısından da faydasız olduğunu ileri sürerek bütün dünyanın bir hükümete tabi olmasının mümkün olmadığını ve İslam'ın yaşaması için ne halifeye nede hilafete ihtiyaç olmadığını, zaten zorunlu olmayan bu müesseseye yüzünden Müslümanların başına gelmedik belalar kalmadığını, bu kurumun hep felaket ve şer kaynağı olduğunu⁶³ belirterek alimlerin özenle birbirinden ayırdıkları hilafet ve saltanatı, özenle birbirinin aynı olduğunu ortaya koyup saltanatın yaptığı zulümleri gündeme getirerek hilafete bütün bu suçları yüklemiştir. Adeta İslam'ın siyasi yönü denilince Abdurrazık'ın aklına hep saltanat gelmiştir denilebilir. Yazar gerçi hilafeti ilk başından itibaren suçlasa da, ilk üç halifenin güç kullanmadığını istemeye istemeye kabul ettiği satır aralardan sezilmektedir.⁶⁴

Yazar kitabının daha sonraki bölümlerinde peygamberin ancak bir peygamber olduğunu hükümdar olmadığını, devlet kurmadığını, tebliğci olduğunu belirterek eğer devlet kurduysa niçin bu devletin kurumlarının oluşmadığını, yargı sisteminin olmadığını, eğer bunlar varsa bu kadar kapalılık, muğlaklık ve belirsizlik niyedir? şeklinde sormaktadır⁶⁵ Yazar bu sorusuyla o zamana kadar devlet tecrübesi geçirmemiş bir milletten yeni kurulan siyasi birliği için bütün kurumlarıyla oturmuş bir devlet yapısı beklemektedir.

Ayrıca Kuran'dan bazı ayetleri delil getirerek Hz. Peygamber'in bir devletin olmadığını ispatlamaya çalışır. Peygamber hakkındaki "sen onların üzerlerinde zorlayıcı(cebbar) değilsin" "sen onların üzerlerinde bekçi(hafız) değilsin, "sen onlara vekil değilsin" gibi sıfatlardan ve "sen tebliğcisin" "sen müjdecisin ve uyarıcısın, apaçık tebliğcisin" gibi ayetlerde geçen peygamberin görevlerinden yola çıkarak onun devlet başkanı olarak görevlendirilmediğini belirtir.⁶⁶ Bu ifadelerden yazarın ya ayetleri tam algılayamadığını ya da önyargılı olduğunu insan düşünmeden edemiyor. Eğer yazar sözlerinde samimi ise aktardığı ayetlerden böyle bir sonuca varması, onun Kuran bilgisinin çok ama çok eksik olduğu kanaatindeyiz. Bu ayetlerde her okuyanın anlayacağı üzere onun tebliğ metodlarıyla ilgili bazı yönlendirmeler ve teselliler bulunmaktadır.

Yazarın peygamberin devlet başkanı olmadığını ispat için getirdiği peygamberin önünde titreyen bir adama "rahat ol ben ne kralım ne zorbayım. Mekke'de kurutulmuş ekmek yiyen bir kadının oğluyum." diye seslenmesi olayından yola çıkarak böyle bir sonuca varması çok garip bir çıkarımdır. Peygamberin burada krallar ve zorbalar gibi olmadığını anlatması izaha gerek duyulmayacak şekilde apaçık ortadadır.

Yazar "eğer peygamber devlet başkanı olsaydı kendinden sonrası için muhakkak ki yerine birini bırakır ve sahabenin boğaz boğaza gelmelerine imkan vermezdi"⁶⁷ demektedir. Sahabe boğaz boğaza girmediği gibi Hz. Peygamberin yerine kimseyi bırakmamasının da bir çok gerekçeleri vardır. En başta bu işin bir kural olmaması ve halkın seçtiği bir kimsenin başa geçmesini istediğinden böyle bir kişiyi yerine bırakıp dayatmada bulunmamıştır.⁶⁸

⁶³ Abdurrazık, 129

⁶⁴ Binder, 223

⁶⁵ Abdurrazık, 150

⁶⁶ Bkz. Enam; 107, Kaf; 45, İsrâ; 105, Çâşiye; 21, 22.

⁶⁷ Abdurrazık, 172

⁶⁸ Bkz. Azimli Mehmet, *Halifeliğin Kurumsallaşması (Halifenin Belirlenmesi Böl.)* . basılmamış dok. tezi. , Konya 1999.

Yazarın düştüğü çelişkiler den birisi de Hz. Ebu Bekir dönemi ridde hareketlerinin dini bir savaştan öte, siyasi bir savaş olduğunu belirtirken, kitabının başka bir yerinde Arapların çoğunun dinden dönmesi üzerine savaşın gerçekleştiğini belirtmektedir.⁶⁹

Abdurrazık, Hz. Peygamberin Medine 'deki başta Medine sözleşmesi olmak üzere yaptığı antlaşmaları, savaşları, ittifakları göz ardı ederek peygamber dönemindeki oluşumun sadece dini bir birlik olduğunu, ne hükümet ne devlet ne de siyasi birlik olabileceğini belirterek peygamberinde ancak bir dini lider olduğunu aktarmaktadır⁷⁰ Yazar bu iddialarda bulunmakla beraber kitabının başka bir yerinde bu iddiaları çürüterek peygamberin cihadı İslam devletini kurmak için yaptığını belirtmektedir.⁷¹

Peygamberin siyasi bir otoriteye sahip olmadığı ve peygamber zamanında kurulan birliğin siyasi değil, dini bir birlik olduğu iddiası pek gerçekçi olmayan bir iddia görünümündedir.⁷² Bu iddia o dönem Din-Siyaset ilişkileri tam düşünülmeden varılan bir sonuç olsa gerektir.⁷³ Benzer iddialarla yaşayan sünnet diyebileceğimiz bu dönemi göz ardı etmiştir.⁷⁴ Hz. Peygamber on yıl Medine de nasıl bir düzenin başındaydı? Bu realite ne ile açıklanabilir? Onu takip eden Ebu Bekir ne yaptı? Ömer'in dönemindeki başkanlığa ne demeli? Bu sorular tamamen muğlak bırakılmıştır.

Zaten yazar diğer bölümlerde olduğu gibi bu bölümde de çelişkiler içerisindedir. Kitap ne kadar dikkatle okunursa okunsun yazarın ne demek istediğini net bir şekilde anlamak hayli zordur.

Yazar mahkemede de "Allah için devlet gibi dünyevi işlerin ehven olduğunu belirterek bu işler için peygamber göndermeye değmez. "diyerek işin içinden sıyrılmaktadır.⁷⁵ Buna ilave olarak peygamberin konuyla hiç ilgisi olmayan hurma aşılması meselesindeki "siz dünya işlerini benden iyi bilirsiniz"⁷⁶ hadisini de kendine göre yorumlayarak onun ancak ruhani bir lider olduğunu ortaya koymaya çalışır.

Nihayet yazar özetle hilafet yönetiminin dinin temelleriyle hiçbir ilgisinin bulunmadığını, Müslümanların dinin emirlerini uygulamak için hiçbir siyasal ve iktisadi sistem oluşturmalarının amaçlanmadığını, İslam'ın Müslümanları bu sistemin niteliğini belirlemede serbest bıraktığını ve onlara bu konuda tartışma ve görüş bildirme özgürlüğü verdiğini söylemeye çalışmaktadır.

Biz bu konudaki kanaatimizi bildirerek sözü noktalamak istiyoruz;İslam, yönetim biçimi konusunda bir nas ortaya koymamıştır. İslam bu konuda sadece ana ilkeler ortaya koyarak bu ilkeler çerçevesinde insanların istedikleri yönetim tarzını seçebileceklerini belirtmiştir. Bu anlamda hilafet düzeni denilen bir yönetim de İslam'da emredilmemiştir. Hilafet sahabenin dini referans olarak ortaya koymaya çalıştıkları, fakat tam kurumsallaşamadan saltanatçı güçler tarafından ortadan kaldırılmış bir kurumdur.

Bu anlamda Müslümanları bağlayıcı bir yönü de yoktur. Çünkü dini bir kurum değil, fakat din referanslara dayalı o döneme uygun sahabenin uyguladığı bir kurumdur. Böyle bir

⁶⁹ Abdurrazık, 171, 172

⁷⁰ Abdurrazık, 171

⁷¹ Abdurrazık, 148

⁷² Kurtoğlu Zerrin, *İslam Düşüncesinin Siyasal Ufku*, ist. 1999, 69.

⁷³ Okumuş Ejder, *Türkiyenin Laikleşme Serüveninde Tanzimat*, İst. 1999, 77, 89.

⁷⁴ Ammara, 46

⁷⁵ Ammara, 99

⁷⁶ Müslim, sahih, ist. 1989, fedail, 141

kurum ve yapı Hz. Peygamber ve Dört halife döneminde realite olarak ortaya konulmuş ve bir çok eksiği ile tarihteki yerini almıştır. Bu anlamda eksiklerden yola çıkarak böyle bir yapıyı inkar etmek bilimsel olarak yanlıştır.⁷⁷

Yazar, kanaatimizce Hz Alinin şu sözündeki gibi bir davranışta bulunmuştur: "Doğru sözle yanlışa vardılar"⁷⁸. Aslında bir çok yerde doğru ifadeler kullanmışken ve bu görüşler tarihi ve dini gerçeklere dayanıyorken⁷⁹ bu ifadelerden yola çıkarak vardığı bir kısım sonuçlar açısından hatalı olduğu görüşündeyiz.

SONUÇ

Kitabını incelemeye çalıştığımız Ali Abdurrazık bir dönem İslam dünyasında halifeliğin kaldırılmasının hemen akabinde yayınladığı kitapla, hakkında en fazla konuşulan kişilerden birisidir. Yazarın kitabı büyük tartışma yaratmıştır. O dönemde İslam dünyası halifelik konusunda çok duyarlı iken yazarın, hilafetin gereksizliği, peygamberin ancak bir dini lider olduğu iddiaları ile çok büyük bir tartışma başlamıştır. Yazarın o dönem İslam dünyasının en duyarlı konusu hakkındaki iddiaları çok sert karşılıklar bulmuştur. Klasik gelenekçi kesim işi yazarın Ezher'den atılmasına kadar götürmüştür. Ona karşı yapılan saldırılar o kadar yoğun olmuştur ki o ve onun dışındaki yazarlar artık bir fikir ifade etmekten çekinir olmuşlardır. Fikri düşünce zayıflamış, bilimsel çevrelere bir korku hakim olmuştur.

Kitap aslında gazeteci üslubuyla yazılmış, ifadeleri muğlak, bilimsel referansları verilmeyen ve kendi içerisinde tenakuzlar taşıyan bir küçük risaledir. Yazar kitapta düzensiz bilgileri arka arkaya yığmaktadır ve konular arasında bir irtibat bulunmamaktadır. Konudan konuya atlamaktadır. Kitabın bu anlaşılabilirliği yanı sıra yazarın konuyu kışkırtıcı bir üslupla sunması tartışmaları alevlendirmiştir. Zaten onun bu üslubu bir çok tenakuzlarının da örtülmesine sebep olmuştur. Sonuçta bu kargaşa ve kavga ortamında kitap tam bir şekilde değerlendirilememiş ve yazarın kadılıktan da atılması üzerine Mısır'da siyasi buhran başlamıştır.

Yazarın en büyük çıkmazı saltanatla hilafeti bir birine karıştırarak saltanatın yaptığı bütün kötülükleri hilafete yüklemesidir. Ayrıca peygamber ve Dört halife dönemindeki uygulamaları da görmezden gelerek iddialarını dayanaksız hale getirmiştir.

Garip bir şekilde Kur'an'daki ayetleri de ileri sürdüğü tezine göre yorumlayarak hiç de bilimsel olmayan bir yol çizmiştir. Bu anlamda o maalesef doğru verilerden yola çıkarak isabetli olmayan sonuçlara varmıştır. Fakat ona yapılan saldırıların aşırılığı yüzünden yazarın tezleri tam anlaşılammış ve iddiaları net bir şekilde bu kargaşadan dolayı çürütülemediği görülmüştür.

Kitabın belki de en büyük faydası din-devlet ilişkileri konusunda İslam tarihinin en büyük literatürüne kavuşmasına sebep olmasıdır. Çünkü kitabın yayınlanmasının hemen akabinde yirmi beş tane reddiye yazılmıştır. Hâlâ da günümüzde yazarın iddiaları konusunda olumlu olumsuz telifler yapılmaktadır.

⁷⁷ Bkz. Azimli Mehmet, *Halifeliğin Kurumsallaşması*, Konya, 1999

⁷⁸ Nehcü'l-Belağa, 73

⁷⁹ Uludağ, Süleyman, *İslam-Devlet İlişkileri*, Türkiye Günlüğü, sayı. 13, Ank, 1990, 33